

de zondigheid van de Kerk te benoemen. E. Borgman en A. van Iersel zetten die stap in een bundel die nog voor het Deetman-rapport verscheen (Geerts & Morssinkhof 2011). Nu dit hoogstaande wetenschappelijke rapport is gepubliceerd is er aanleiding temeer om verdere stappen te zetten in de beleidsmatige en ecclesiologische verwerking van het gegeven dat de kerk ook een 'onheilsinstituut' kan zijn.

Kees de Groot en Theo Salemink
(Tilburg University)

Literatuur

Danneels, C. G. (2012),

At the crossroads of faith and culture. Challenges facing the Catholic Church today, Annual Lecture Christianity and Society 2012, Tilburg University.

Geerts, H., & H. Morssinkhof (red.) (2011),

Grensoverschrijdingen geduid. Over seksueel misbruik in katholieke instellingen, Nijmegen: Valkhof Pers.

Goddijn, W. (1989),

Kerk en kudde: tussentijdse balans van een geloofsgemeenschap, Baarn: Arbor. Palm, J.

(2012),

Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland, Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Schilders, E. (1988),

Moordhoek. De moord op Marietje Kessels in een katholieke kerk, Tilburg 1900, Tilburg: Boekhandel Gianotten.

Werkman, Paul E. & Rolf E. van der Woude (red.) (2012), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum: Verloren, pp. 494, ISBN 9789087042912, € 38,-.

In dit boek worden vijftien maatschappelijk geëngageerde protestantse theologen besproken uit de periode 1850-2000, nader verdeeld over vijf op voorhand gekozen – zo meldt het Woord Vooraf zonder nadere argumentatie – perioden van elk ongeveer 30 jaar. Het gaat om theologen die in zekere zin representatief geacht kunnen worden voor hun – geëngageerde – vakgenoten van hun dagen. Het behandelde tijdvak is een periode waarin Nederland politiek, religieus en maatschappelijk volledig veranderde en waar binnen deze theologen op hun manier en in hun tijd hun positie bepaalden en in geschrift en met de daad reageerden. Waarom zetten zij zich in en wat trok hen naar de problemen van hun tijd? Om deze vragen te beantwoorden worden hun levensloop, hun sociale en religieuze achtergrond, hun drijfveren en de dilemma's waarvoor zij zich zagen geplaatst en de oplossingen die zij daarin kozen, besproken. Hierbij moet bedacht worden dat de keuze om zich in te zetten voor lotsverbetering van bepaalde groeperingen in de maatschappij van

hun tijd hen in vele gevallen verhinderde om het beroep uit te oefenen waarvoor zij waren opgeleid. Velen, vooral uit de twintigste eeuw, moesten de kansel vaarwel zeggen.

In de eerste periode staat vooral het armoedevraagstuk centraal. De opvattingen en activiteiten van P. Hofstede de Groot, O. Heldring en H. Witteveen komen aan de orde. Hoe kunnen de lagere standen tot respectabele burgers worden omgevormd, vroegen zij zich af. Het vraagstuk werd dus vooral benaderd als een opvoedingsprobleem, als volksverheffing: de lagere standen, geholpen door steun van meer gefortuneerde burgers – filantropie –, moesten zichzelf leren redden door scholing, door zedelijke verheffing. Voor kwetsbare groepen werden speciale instellingen opgericht, die vaak in de latere perioden ook nog bestonden, maar dan steeds meer geleid door professionals. Voor de dominees restte dan slechts een bestuursfunctie.

In de tweede periode (1880-1918) komt het arbeidersvraagstuk centraal te staan. Men kwam tot het besef dat met filantropie en diaconie de sociale problemen niet konden worden opgelost. Sociaal-liberaal georiënteerde theologen wilden dat de overheid een sturende rol kreeg. Door het emancipatiestreven van verschillende groepen werden maatschappelijk geïnspireerde dominees vooral voormannen van het volksdeel dat zij wilden vertegenwoordigen. Sommigen kozen voor een revolutionaire weg (Domela Nieuwenhuis) anderen (met name uit de ARP) kozen voor een neo-corporatistische oplossing (L. Lindeboom, J. Sikkel).

De derde periode (1918-1945) staat in het teken van maatschappelijke acties en de crisis van de jaren 1930. De eerder gekozen wegen ter oplossing van de maatschappelijke problemen bleven ook nu actueel. Binnen het verzuilde Nederland moesten de theologen hun positie bepalen. J. Slotemaker de Bruïne koos voor de politiek-bestuurlijke weg (minister van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Sociale Zaken). Sommige dominees (be)keerden zich tot het socialisme (A. van der Heide, van de *Blijde Wereldgroep*). J. W. Kruyt (tegen het militarisme en imperialisme), deed dat ook, maar nog radicaler: hij sloot zich aan bij de Bond van Christen-Socialisten, die hij ook in de Tweede Kamer vertegenwoordigde, en werd uiteindelijk lid van de CPN.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt de welvaartstaat tot stand gebracht. De zuilenmaatschappij verdween echter niet, de Doorbraak mislukte. Doorbraakdominee en PvdA-voorman, Willem Banning, speelde een belangrijke rol bij de wederopbouw van Nederland en bij de koers van de partij naar het midden. De welvaartstaat werd niet door iedereen omarmd. Ter rechterzijde was het C. Veenhof die, op grond van reformatorische beginselen, de verzorgingstaat afwees. Anderen keerden zich om pacifistische redenen tegen het Oost-West-denken, tegen aansluiting bij de NAVO, tegen kernbewapening en kozen voor de Derde weg (Krijn Strijd).

In de laatste periode (1965-2000) worden theologen behandeld die zich bezig hebben gehouden met de internationale vredesproblematiek en die een dialoog wilden aangaan met de landen van het Oostblok, met name Oost-Duitsland (Bé Ruys), of die zich solidair

verklaarden met achtergebleven groepen, de ‘arme kant van Nederland’ (A. Harrewijn) en met de revolutionaire bewegingen in Zuid-Amerika (J. Koster).

De gepresenteerde portretten geven gedetailleerde informatie over vijftien boeiende persoonlijkheden. De bezorgers van de bundel hebben gelukkig niet willen volstaan met het enkel presenteren van deze afzonderlijke portretten. In een afsluitend hoofdstuk wordt de rol die deze vijftien konden en wilden vervullen, geplaatst in de maatschappelijke context waarin zij werkten en onderling vergeleken. Waren de beschreven theologen in de eerste vier perioden vooral volksoepvoeder, organisator, opinieleider, in de laatste periode, in de tweede helft van de 20ste eeuw, zijn zij actievoerder. Waren zij in meerderheid tot 1910 orthodox, daarna komt de omslag en zijn zij in meerderheid vrijzinnig. Ook wordt duidelijk gemaakt dat zij in hun tijd geen uitzonderingen waren en er worden dan personen genoemd die ook een plaats in de bundel hadden verdiend. Hoe de gekozen theologen echter voor welke groepering representatief waren, blijft wat onduidelijk. Ook wordt de indeling van het behandelde tijdvak in vijf perioden, hoewel op zich zeker wel acceptabel, niet beargumenteerd. Een ander punt van kritiek is dat een vergelijking, hoe beknopt ook, van deze protestantse voormannen en activisten met hun rooms-katholieke tegenhangers in de onderscheiden perioden ontbreekt. Juist die vergelijking zou hun rol nog wat duidelijker hebben gemaakt. Maar dit zijn slechts opmerkingen in de marge bij deze interessante, goed leesbare en prima verzorgde bundel opstellen.

Lammert G. Jansma
(Veenwouden)

Velde, Koert van der (2011), *Flirten met God. Religiositeit zonder geloof*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, ISBN 9789025961381, pp. 455, € 24,90.

In ‘flirten met God’ presenteert Koert van der Velde een interessant vraagstuk: de religiositeit van agelovigen. We zijn zo opgegroeid in de dichotomie religieus – seculier dat het soms moeilijk is om buiten deze categorieën te denken. In veel onderzoek wordt religieus daarbij beperkt tot geloof binnen de instituties. Dit proefschrift is dan ook zonder meer een aanwinst.

Van der Velde neemt ons mee op wat eigenlijk niet alleen een wetenschappelijke, maar ook persoonlijke ontdekkingsreis is. Hij gaat in op de religieuze verlangens van mensen, hun strategieën om daarmee om te gaan en vervolgens op de vraag wat die religiositeit nu precies is, met een nadruk op de pragmatische kant ervan. Hij neemt daarbij eigenlijk een dubbele positie in die soms wat ingewikkeld is in het boek. Enerzijds verkent hij de wereld van agelovigheid en komt hij uit op een zeer pragmatische omgang met religie; datgene ‘gebruiken’ wat voor degene die het betreft bruikbaar en toepasbaar is. Anderzijds propageert hij ook agelovigheid; los van de beperkte doctrines en tradities van de kerk, maar wel met het belang van rituelen en zingeving voor de omgang met het leven.